

Хмельова Наталія Анатоліївна,
здобувач кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: natalia.khmeleva@mail.ru
ORCID 0000-0003-1052-6228

doi: 10.21564/2414–990x.133.65081
УДК 347.513

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ДЕРЖАВОЮ ФІЗИЧНІЙ ОСОБІ, ЯКА ПОТЕРПІЛА ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Розглянуто теоретичні основи дослідження відшкодування шкоди державою фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. Зроблено аналіз чинного цивільного законодавства України, наукових публікацій, досліджено правові джерела в частині відшкодування шкоди, завданої потерпілому кримінальним правопорушенням. Визначено різновиди поняття майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а саме: основної шкоди, супутньої шкоди та недержаних доходів (упущеної вигоди).

Ключові слова: держава; потерпілий; кримінальне правопорушення; шкода; відшкодування.

Хмелева Н. А., соискатель кафедры гражданского права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: natalia.khmeleva@mail.ru ; ORCID 0000-0003-1052-6228

Теоретические основы исследования возмещения вреда государством физическому лицу, потерпевшему от уголовного правонарушения

Рассмотрены теоретические основы исследования вреда государством физическому лицу, потерпевшему от уголовного правонарушения. Проведен анализ действующего гражданского законодательства Украины, научных публикаций, исследованы правовые источники в части возмещения вреда, причиненного потерпевшему уголовным правонарушением. Определены разновидности понятия имущественного вреда, причиненного уголовным правонарушением, а именно: основного вреда, сопутствующего вреда и неполученных доходов (упущенная выгода).

Ключевые слова: государство; потерпевший; уголовное правонарушение; вред; возмещение.

Вступ. У системі цінностей демократичного суспільства на першому місці стоїть людина. У сучасних умовах нестабільної соціально-політичної ситуації в світі, коли суттєво ускладнюються взаємозв'язки суспільства й особи,

громадянина і держави, індивіда і колективу, більш взаємозалежними стають їхні інтереси й проблеми, підвищується їхня взаємна відповідальність. Усі ці явища та процеси потребують глибокого осмислення, узагальнення і відображення в законодавстві. При цьому особливо важливе місце посідає проблема захисту прав та законних інтересів фізичних осіб, потерпілих від кримінальних правопорушень, загалом та законодавчі гарантії відшкодування зазначеним особам шкоди, спричиненої протиправними діями. Безперечно, можливість реального відшкодування шкоди державою потерпілим від кримінального правопорушення особам в нашій державі, як і у будь-якій іншій, залежить, насамперед, від ефективності (дієвості) базового законодавства, в якому встановлено обов'язок держави в особі її правоохоронної системи сприяти добровільному та вживати заходів щодо примусового відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Аналіз літературних даних і постановка задачі дослідження. Аналіз останніх досліджень дає підстави стверджувати, що окреслена проблематика була предметом дослідження таких учених, як Г. А. Атанесян, С. П. Голубятніков, Б. Т. Безлепкін, М. І. Гошовський, О. І. Кучинська, В. Т. Нор та інші, які досліджували поняття шкоди, її різновиди, суб'єктивний та об'єктивний характер тощо. Проте оновлення нормативного матеріалу, зокрема зміни до Цивільного кодексу України, прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України, не може не впливати на науковий та практичний інтерес до неї в умовах сьогодення.

Теоретичним аспектам шкоди, завдано кримінальним правопорушенням, тобто шкоди, що є підставою для вжиття заходів для забезпечення її відшкодування потерпілій особі, в науці цивільного права приділено значну увагу. Однак не дивлячись на серйозну наукову розробленість цієї проблематики, а також і окремих її питань, все ж залишається чимало питань, які ще недостатньо досліджені, хоча вони мають суттєве значення для теорії цивільного права. Крім того, реалії життя ставлять нові питання, які вимагають теоретичного осмислення та практичного вирішення.

Мета і завдання дослідження. З'ясувати теоретичні основи дослідження відшкодування шкоди державою фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правових джерел, в яких зустрічається визначення поняття «шкода», свідчить про відсутність єдиного підходу до трактування сутності даного поняття. Так, загальна теорія права визначає шкоду як негативні наслідки правопорушення [1]. Висловлена також думка, згідно з якою «шкода – це негативний наслідок (результат) певної дії, що проявляється у зменшенні або втраті (знищенні) певних благ (майнових чи немайнових), порівняно з тією ситуацією, коли б таких дій, що спричинили зменшення (втрату), взагалі не було» [2]. Г. А. Атанесян та С. П. Голубятніков трактують поняття «шкода» як категорію бухгалтерської

експертизи, що зумовлено перш за все тим, що у більшості випадків завдана шкода відшкодовується в судовому порядку [3]. З цією думкою можна погодитися лише частково, оскільки матеріальна шкода виявляється за допомогою прийомів господарського контролю на підставі даних бухгалтерського обліку. Більше того, відшкодування шкоди може здійснюватися у добровільному порядку без звернення до суду. Дослідник Б. Т. Безлепкін вважає, що «з точки зору юридичної, дане поняття характеризується як порушення норм об'єктивного права, супроводжуване зазвичай порушенням суб'єктивних прав...», а під фактичною шкодою він розуміє «зменшення того чи іншого майнового або немайнового блага, яке виступає конкретним об'єктом посягання (майнова і немайнова фактична шкода)» [4].

Узагальнюючи різні наукові підходи до визначення поняття шкоди, переконуємось у тому, що її необхідно розглядати як об'єктивну категорію, що являє собою ті негативні зміни, що настали в майновому, фізичному, психічному, моральному стані особи внаслідок учинення злочину [5]. Виходячи з цього, М. І. Гошовський та О. І. Кучинська зазначали: «Шкода, заподіяна злочином, і шкода, що є підставою для визнання особи потерпілою, має об'єктивний характер і тому вона включається до об'єктивної сторони злочину» [6]. Цей об'єктивний характер проявляється й у тому, що вона, будучи заподіяна якійсь особі, існує незалежно від чиеїсь думки, в тому числі й думки цієї особи. Таким чином, «достатньо встановити хоча б у загальних рисах факт заподіяння фізичної, матеріальної чи моральної шкоди, навіть без конкретизації її ступеня тяжкості чи вираження в грошовій сумі» [7], щоб визнати особу потерпілою від кримінального правопорушення. Шкода, завдана кримінальним правопорушенням, це насамперед порушення майнових та особистих немайнових прав особи, які підлягають оцінці та відшкодуванню винною особою.

Професор В. Т. Нор відзначав, що «матеріальна шкода як один із шкідливих наслідків вчиненого злочину виникає не тільки внаслідок посягання на відносини власності в формі певних матеріальних об'єктів. Вона виникає і при посяганні на особу громадянина і його права» [8]. Таким чином, майнова шкода – це шкода, заподіяна кримінальним правопорушенням безпосередньо майну потерпілого шляхом викрадення, втрати, пошкодження або знищення, до складу якої входять як пряма шкода, викликана будь-яким із зазначених способів, так і грошові витрати на відновлення здоров'я, а в разі смерті особи – на поховання і утримання непрацездатних членів сім'ї [9].

Цивільно-правова природа відшкодування майнової шкоди передбачає розуміння його як об'єкта деліктних зобов'язань, яким воно виступає в цивільному праві [10]. Так, відповідно до ст. 1192 ЦК України суть відшкодування полягає у поновленні майнової сфери потерпілого в натурі або в повному відшкодуванні завданих збитків [11]. Законодавче визначення реальних збитків (шкоди) дається в п. 1 ч. 2. ст. 22 ЦК України – це втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також

витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки). Існує й чисто цивільна категорія «упущеної вигоди». Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК України упущена вигода – це доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (неодержані доходи). У юридичній літературі склалися два протилежні погляди науковців на цю проблему. Одні вчені заперечують можливість відшкодування неодержаних доходів (упущеної вигоди) у кримінальному провадженні, у тому числі й засобами цивільного позову, в силу відсутності причинно-наслідкового зв'язку з фактом злочину. Протилежну позицію займає інша група вчених, на думку яких відшкодування упущеної вигоди в кримінальному процесі не тільки можливе, але й необхідне [12]. В. Т. Нор стверджує, що «повний обсяг (розмір) майнової шкоди, як відомо, криє в собі як позитивну шкоду в майні, так і неодержані доходи. При цьому відшкодування шкоди в натурі (надання замість знищеної або пошкодженої речі того ж роду і якості, відновлення її тощо) не є перепорою до відшкодування, крім того, ще й заподіяних збитків у вигляді неодержаних доходів. Потерпіла особа їх одержала б, якби не було вчинено злочину» [8]. Варто погодитися з думкою вченого у тому, що точка зору про недопустимість пред'явлення та задоволення цивільних позовів у частині вимоги відшкодування неодержаних доходів (упущеної вигоди) не є достатньо обґрунтованою. Вона веде до заперечення можливості реалізації цивільно-правового принципу відшкодування заподіяної матеріальної шкоди у повному обсязі. Нарешті, важко було б зрозуміти логіку законодавця, якщо би він при встановленні майнової відповідальності за шкоду, заподіяну деліктом, у тому числі й крайнім його проявом – злочином, ставив правопорушника у більш вигідне становище, зобов'язуючи його відшкодувати тільки ту частину заподіяної шкоди, яку складає позитивна шкода у майні, порівняно з відповідальністю у договірних зобов'язаннях, де невиконання або неналежне виконання тягне відшкодування як позитивної шкоди, так і неодержаних доходів [8].

Судовій практиці відомі випадки, коли у поверненні грошового еквівалента упущеної вигоди в рамках кримінального процесу постраждалим відмовляють. Як справедливо зазначає А. П. Рижаков, цей різновид збитків може і повинен підлягати відшкодуванню, звичайно ж, тільки в тих випадках, коли безперечно доведено обставину, що зазначені доходи особа змогла б отримати при звичайних умовах [13]. Цивільне законодавство виходить з принципу повного відшкодування збитків. Відповідно до ч. 3 ст. 22 ЦК України особа, право якої порушено, може вимагати повного відшкодування заподіяних їй збитків, якщо законом або договором не передбачено відшкодування збитків у меншому розмірі [14]. На включення до майнової шкоди упущеної вигоди наголошує і Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 27 березня 1992 року № 6 (із наступними змінами) «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди», де в ч. 2 п. 9

роз'яснює, що як при відшкодуванні в натурі, так і при відшкодуванні заповдяних збитків грїшми потерпілому на його вимогу відшкодовуються неoderжані доходи в зв'язку з заповдянням шкоди майну [15].

Під правом на відшкодування шкоди, заповдяної кримінальним правопорушенням, А. С. Карпиков розуміє суб'єктивне право особи, яка потерпіла від протиправних дій, вимагати відшкодування заповдяної їй шкоди, як правило, безпосередньо від особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або в окремих випадках від держави, оскільки вона не забезпечила належним чином охорону особистих прав і свобод потерпілої особи. Це право є суб'єктивним правом, воно належить суб'єкту правовідносин [16].

Аналізуючи вітчизняні нормативні акти з окресленої проблематики, можна дійти висновку, що законодавча база України з цього питання сформувалась як на власній основі, так і з урахуванням міжнародних правових актів щодо захисту прав осіб, потерпілих від злочину. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Основний Закон нашої держави також встановив пріоритет загальноєизнаних міжнародних норм над внутрішнім законодавством, а також гарантував дотримання прав людини і громадянина згідно з цими принципами і нормами. Це твердження можна віднести й до прав, що відображають майнові інтереси особи, і, зокрема, до права на відшкодування шкоди, заповдяної кримінальним правопорушенням.

Обговорення результатів дослідження. Наведені вище міркування дають підстави стверджувати, що поняття майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілому, охоплює: 1) заповдяну кримінальним правопорушенням особі пряму, безпосередню шкоду в її майновому та грошовому вираженні; 2) не одержані внаслідок кримінального правопорушення доходи; 3) оцінені у грошовому вираженні витрати на лікування, протезування, відновлення здоров'я потерпілого, а в разі його смерті – на поховання й виплати з підтримання матеріального добробуту і виховання непрацевдатних членів сім'ї потерпілого та його неповнолітніх дітей; 4) кошти, витрачені державним чи комунальним закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування особи, потерпілої від кримінального правопорушення.

Таким чином, можна говорити про три різновиди майнової шкоди, заповдяної кримінальним правопорушенням: 1) основна майнова шкода, із заповдянням якої закон пов'язує настання кримінальної відповідальності за вчинення корисливого кримінального правопорушення (насамперед, розмір викраденого майна); 2) супутня майнова шкода, яка настає при пошкодженні і знищенні різних об'єктів обстановки місця кримінального правопорушення або пошкодженні одягу жертви правопорушення або його носильних речей (наприклад, розбиті окуляри, подертий одяг, зламані парасольки при грабежі чи розбої тощо); 3) неoderжані доходи (упущена вигода).

Висновки. Становлення в Україні інституту відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, відповідає загальним тенден-

ціям гармонізації вітчизняної правової системи з основами правового регулювання країн Європейського Союзу, сприяє встановленню майнової відповідальності за шкоду, заподіяну деліктом, у тому числі й крайнім його проявом – злочином, а також реалізації цивільно-правового принципу відшкодування заподіяної матеріальної шкоди у повному обсязі, тобто як позитивної шкоди, так і неодержаних доходів.

Список літератури:

1. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук [та ін.] ; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
2. Кузьмін Д. Л. Обліково-правові аспекти збитків і шкоди / Д. Л. Кузьмін // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу : міжнародний зб. наук. праць. Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз / відп. ред. д. е. н., проф. Ф. Ф. Бутинець. – Житомир : ЖДТУ, 2007. – Вип. 3 (9). – С. 112.
3. Атанесян Г. А. Судебная бухгалтерия / Г. А. Атанесян, С. П. Голубятников. – Москва : Высш. шк., 1989. – 324 с.
4. Безлепкин Б. Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебно-следственными органами : учеб. пособие / Б. Т. Безлепкин. – Москва, 1979. – 204 с.
5. Скрипченко Б. В. Вред как основание признания потерпевшим / Б. В. Скрипченко // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974. – С. 176.
6. Гошовський М. І. Потерпілий у кримінальному процесі України / М. І. Гошовський, О. П. Кучинська. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 192 с.
7. Герасимчук О. П. Визнання особи потерпілим від злочину / О. П. Герасимчук // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1. – С. 210.
8. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве / В. Т. Нор. – Киев : Высшая шк., 1989. – 273 с.
9. Татарин И. И. Понятия имущественного ущерба, подлежащего возмещению в уголовном производстве Украины / И. И. Татарин // Международный научно-практический правовой журнал «Legea si viata». – № 1/3. – 2014. – С. 173–177.
10. Цивільне право : підручник : у 2 т. / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Харків : Право. – 2011. – Т. 2. – 816 с.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
12. Гошовський М. І. Характер і розмір шкоди, завданої злочином, як елемент предмета доказування в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Микола Іванович Гошовський ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1997. – 24 с.
13. Рыжаков А. П. Возмещение вреда, причиненного преступлением / А. П. Рыжаков. – Москва : Приор, 1999. – 144 с.
14. Коментар до Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Юрисконсульт народний правовий портал. – Режим доступу : <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk>.
15. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди [Електронний ресурс] : постановою Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0006700-92.
16. Карпиков А. С. Право на возмещение причиненного преступлением материального ущерба и его реализация в стадии предварительного расследования: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. С. Карпиков. – Москва, 1999. – 152 с.

References:

1. Zaychuk, A.V., Onishchenko, N.M. (Eds.). (2008). Theory of state and law. Academic course. Kiev: Inter Yurinkom [in Ukrainian].
2. Kuzmin, D.L. (2007). Accounting and legal aspects of loss and injury. Problems of theory and methodology of accounting, control and analysis: international collected scientific papers. Series: Accounting, control and analysis. F.F. Efimova (Ed.). Zhitomir: ZHHTU, Vol. 3 (9) [in Ukrainian].
3. Atanesyan, G.A., Golubyatnikov, S.P. (1989). Forensic accounting. Moscow: The high. Sch. [in Russian].
4. Bezlepkin, B.T. (1979). Compensation of harm caused to the citizen judicial-investigatory bodies. Moscow, [in Russian].
5. Skripchenko, B.V. (1974). Harm as a basis for victim recognition. The Victim of a crime. Vladivostok [in Russian].
6. Goshovsky, I.M., Kuchinsky, A.P. (1998). The Victim in the criminal process of Ukraine. Kiev: Inter Yurinkom [in Ukrainian].
7. Gerasimchuk, O.P. (2007). The person is the victim of a crime. University research note, 1, 210 [in Ukrainian].
8. Hop, T.V. (1989). Protection of property rights in criminal proceedings. Kiev: Higher school [in Russian].
9. Tatar, S.S. (2014). The concepts of property damages recoverable in a criminal proizvodstve. The international scientifically-practical legal journal «Legea si viata», 1/3, 173–177 [in Russian].
10. Borisov, V.I., Baranova, L.M., Begova, T.I. et al. (2011). Civil law. V.I. Borisova, I.V. Spasi-bo-Fateeva, V.L. Jarocki (Eds.). Kharkiv: Right. (Vols. 1-2; vol. 1) [in Ukrainian].
11. The civil code of Ukraine dated 16 January 2003. Official web-portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
12. Goshovskiy, M.I. (1997). The Nature and extent of the harm caused by the crime, as an element of a subject of proving in criminal process of Ukraine. Extended abstract of candidate's thesis. Lvov University of Ivan Franko [in Ukrainian].
13. Ryzhakov, A.P. (1999). Compensation of harm caused by the crime. Moscow: Pravo [in Russian].
14. The commentary to the Civil code of Ukraine dated 16 January 2003. Official web-portal of the legal Adviser national legal portal. Retrieved from: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk> [in Ukrainian].
15. On practice of consideration by courts of civil cases in claims about compensation of harm: the resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of 27 March 1992 No. 6. Official web-portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0006700-92 [in Ukrainian].
16. Karpikov, A.S. (1999). The more C. the Right to compensation for inflicted material damage and its implementation in the stage of preliminary investigation. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].

Khmel'ova N. A., Applicant of the Department of Civil Law № 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: natalia.khmeleva@mail.ru ; ORCID 0000-0003-1052-6228

Theoretical basis for the study of reparation by the state physical person, the victim of a criminal offence

Theoretical aspects of harm caused a criminal offence, that is, damage that is the basis for the adoption of measures to ensure reparation to the victim, in the science of civil procedural law received significant attention. However, despite the serious scientific elaboration of this problem and its issues, still have a lot of issues that are still insufficiently study, while they are essential for the theory of civil

law. Analysis of recent research gives reason to believe that the affected problems has been the subject of research by scholars such as G. A. Atanesyan, S. P. Golubyatnikov, B. T. Bezlepkin, M. I. Goshovsky, O. I. Kuchinska, V. T. Nor, and others. However, the update of the regulatory material, in particular amendments to the Civil code of Ukraine, adoption of the new Criminal procedural code of Ukraine, can not affect scientific and practical interest in the conditions of modernity.

Civil-legal nature of compensation of property harm involves understanding it as an object of tort obligations, which it is in civil law. In the legal literature there are two opposite positions of the scholars on this issue. Civil legislation proceeds from the principle of full compensation for losses. The concept of property damage caused by a criminal offence to the victim, covers: 1) caused by a criminal offence the face of a direct, imminent harm to his property and in monetary terms; 2) loss due to criminal offence, and income; 3) evaluated in monetary terms, the cost of treatment, prosthetics, restoration of health of the victim, and in case of his death, burial and payments for the maintenance of physical well-being and education of the disabled family members of the victim and their minor children; 4) the funds spent by state or municipal health protection institution on hospitalization of the person injured from the criminal offence. In summary clarification of the concept of property damage caused by a criminal offence, we distinguish three varieties: 1) major property damage, the infliction of which the law binds the criminal liability for the Commission of acquisitive crime offences (first of all, the size of the stolen property); 2) related property damage, which occurs in case of damage or destruction of various objects in the environment designated criminal offence, or damage to the clothing of the crime victim or his clothing (e.g., broken glasses, shabby clothes, broken canes during the robbery or the robbery, and the like); 3) non-received income (lost profit).

Ormaton in Ukraine of the Institute of compensation of harm caused a criminal offence, consistent with the General trends of harmonization of domestic legal system with the legal framework of the European Union. Part of international documents that regulate the right to compensation of harm caused by the crime are ratified by Ukraine and have become part of domestic legislation.

Keywords: state; victim; crime; damage; compensation.

Надійшла до редколегії 25.05.2016 р.